

Ferdinand ter Heide*

Het 'nieuwe elan' anno 1950

Kanttekeningen bij een
rekonstruktie

H. Baudet en M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*
Het Spectrum, Utrecht 1983; Aula Paperback 90, 256 blz., f 29,90

Inleiding

Kan de Nederlandse economie zonder speciale band met Indonesië een voorspoedige economische ontwikkeling doormaken, ook na vijf oorlogsjaren? Het feit dat leidende economische en politieke kringen deze vraag al spoedig na 1945 positief beantwoordden, is het belangrijkste thema in *Het Nederlands belang bij Indië*. Nader toegespitst luidt de probleemstelling: "Hoe kon de omslag in het denken over Indonesië zo plotseling en zo totaal plaatsvinden, langs welke lijnen verliep dit veranderingsproces en op welke wijze hing het samen met structuurveranderingen op politiek en economisch terrein?" (p. 13).

De ontwikkelingen op de ministeries van Overzeese Gebiedsdelen (OG), Economische Zaken (EZ), Financiën en Buitenlandse Zaken (BZ) werden daartoe aan een onderzoek onderworpen, en in samenhang daarmee de heroriëntatie en herstructurering van het Nederlands bedrijfsleven in Indonesië (p. 13). Volgens de schrijvers was zowel op dit politieke vlak als in het Nederlands bedrijfsleven sprake van een strijd om een *beheersconceptie*, dit wil zeggen een algemene visie, waarin niet alleen economische, maar ook politieke belangen en strategieën geïncorporeerd zijn.

Korte inhoud van het boek

Een klassiek voorbeeld van een dergelijke strijd om een beheersconceptie is de tegenstelling tussen 'vrijhandelaren' en 'ordenaars' in het interbellum. De ordenaars (of ordenaren, beide termen worden in het boek afwisselend gebruikt) waren voorstanders van gericht overheidsbeleid in de vorm van protektie, subsidies

*Sociologisch Instituut RU Groningen.

aan het bedrijfsleven en andere steunmaatregelen en van een ordening van het economisch leven. De vrijhandelaren waren voorstanders van een liberale handelspolitiek en tegenstanders van een subsidiepolitiek. Zij wilden blijven vasthouden aan de gouden standaard. Van een waterdichte scheiding tussen de twee concepties was overigens geen sprake. Soms namen ordenaars standpunten in, uit opportuniteitsoverwegingen, die eigenlijk overeenkwamen met het vrijhandelsstandpunt. Hetzelfde tegenstrijdige gedrag was bij vrijhandelaren waar te nemen. Vóór 1940 waren de ordenaars kontinentaal-Europees georiënteerd: Nederland moest in Europees verband zoeken naar blokvorming als tegenwicht tegen de Engelse suprematie. Koloniën speelden in deze visie een minder belangrijke rol. De vrijhandelaren daarentegen beschouwden Indië als een steunpilaar voor de Nederlandse economie; zij hanteerden de neutralistisch-koloniale beheersconceptie, en hadden daarmee vóór 1940 in Nederland de overhand. Nederland is een maritieme handelsnatie en sluit geen permanente bondgenootschappen, al is de buitenlandse politiek overwegend op Groot-Brittannië, als belangrijkste zeevarende natie, georiënteerd.

Na '45 verschuift in de westelijke, Atlantische wereld het zwaartepunt naar de Verenigde Staten. Er vindt dan, aldus de schrijvers (p. 16) "een verwarrende omkering van coalities plaats. De continentaal-Europees georiënteerden worden de verdedigers van voortzetting van de koloniale verhoudingen met Indonesië, terwijl de (...) maritiem georiënteerden zich steeds meer daarvan afkeren". De aanhangers van het neutralistisch-koloniale concept raakten steeds meer in het isolement (partijpolitiek vertaald: de ARP, CHU en de rechtervleugel van de KVP rond Welter? — in het boek wordt dit niet aangeduid) en de Europeanen moesten zich schikken in een geatlantiseerd Europa. De Atlantische beheersconceptie — Indonesië los van Holland, Nederland door Marshall-hulp en een snelle industrialisatie er economisch weer bovenop — zou in korte tijd zowel in ondernemerskringen als op de ministeries een dominante plaats innemen. Aan de eerste industrialisatienota van J.R.M. van den Brink (KVP), sinds 1948 minister van EZ wordt in dit verband een sleutelrol toegekend. Van den Brink stond een industrialisering van Nederland voor, onder andere in verband met een verwachte forse bevolkingsgroei. Binnen de kaders van de partikuliere ondernemingsgewijze produktie moesten problemen rond betalingsbalans en werkgelegenheid de wereld uitgeholpen worden. De notie dat er met Indonesië een voor Nederland profijtelijke band zou bestaan, komt, aldus de schrijvers, in de eerste industrialisatienota in het geheel niet voor.

Het boek is opgebouwd uit een drietal hoofdstukken waarin de

konflikten *tussen* en *in* de ministeries van OG, BZ, EZ en Financiën uiteengerafeld worden, twee hoofdstukken over ondernemen in Indonesië voor en na de tweede wereldoorlog en een hoofdstuk over het netwerk. Hierin komt aan de orde de structuur van het op Indonesië gerichte netwerk, voorzover die tot uitdrukking komt in het netwerk van dubbelfuncties tussen door de schrijvers geselecteerde bedrijven. Een slothoofdstuk verbindt vervolgens hoofdstuk I, de ontwikkeling van de Atlantische beheersconceptie, met de netwerkanalyse uit het voorlaatste hoofdstuk.

Kanttekeningen

I. Aan het eind van het boek, in hoofdstuk VII, het netwerk, kennen de schrijvers na het toepassen van een netwerkanalyse aan. H.M. Hirschfeld de kwalifikatie "architect van Herrijzend Nederland" toe (p. 204). De Atlantische beheersconceptie zou vooral door hem zijn uitgewerkt en toegepast. "In zijn persoon komt een relatie tot stand tussen de dekolonisatie van Indonesië en de industrialisatie van Nederland".

Hirschfeld heeft ongetwijfeld zowel voor, tijdens als na de tweede wereldoorlog een cruciale rol gespeeld. Ik zou echter tegenover deze *zozeer op personen* toegesneden geschiedschrijving een meer structurele aanpak willen stellen, die als vertrekpunt de notie 'het gunstig industrieel klimaat' heeft. Hiermee kunnen de naoorlogse economische en politieke verhoudingen veel adequater gerekonstrueerd worden dan in *Het Nederlands belang* gebeurd is, want hierin gaan de schrijvers voorbij aan de positie van een van de hoofdrolspelers uit die jaren, de sociaal-demokratie.

De notie van het gunstig industrieel klimaat, die in de eerste industrialisatienota van Van den Brink wordt uitgewerkt, zal van het begin af aan brede steun ondervinden, van de vakbeweging, via de PvdA-bewindslieden tot aan de kessionelen.

Een van de ernstigste problemen waar de Nederlandse economie na '45 mee te kampen had, was het forse tekort op de betalingsbalans. Bevordering van de export en inkrimping van de import moesten er het antwoord op zijn. Door de ondernemers in staat te stellen ongehinderd door allerlei heffingen en remmingen en hoge lonen een zo groot mogelijk exportaanbod voort te brengen (terwijl tegelijkertijd de binnenlandse koopkracht binnen de perken bleef) kon de betalingsbalans weer sluitend gemaakt worden.

Instrumenten om dit gunstig industrieel klimaat te bereiken waren een stringente loonpolitiek, een belastingpolitiek die in toenemende mate lasten van de ondernemers op de partikuliere huishoudens afwentelde en de liberalisering van het internationale handels en betalingsverkeer. Dit laatste was trouwens een voorwaarde voor het

in aanmerking komen voor Marshall-hulp. Produceren voor de export, voor de Amerikaanse en Europese markt was de boodschap van de eerste industrialisatienota. Vooral de belastingpolitiek van Lief tinck die de ondernemers op een aantal cruciale punten tegemoetkwam (vervroegde afschrijving, afschaffen van de ondernemingsbelasting, verlagen van de belasting op de winst, afschaffen van de dividendbeperking) was een instrument van niet te onderschatten betekenis. Lief tinck had daarnaast een belangrijke functie in het neutraliseren van de kritiek vanuit de Tweede-Kamerfractie van de PvdA onder leiding van H.J. Hofstra, die het met deze politiek van lastenverlichting die slechts de ondernemers tegemoetkwam niet eens was. De Partij van de Arbeid, en dan vooral op kabinetsniveau, komt op deze wijze veel beter in beeld als konstante faktor in de heroriëntatie van de Nederlandse economie in de richting van een exporterende natie.

Naast het primaat van de export was een andere basisgedachte uit de eerste industrialisatienota de werkgelegenheid die aan een groeiende Nederlandse beroepsbevolking geboden moest worden. Ook aan de stroom van repatrianten uit Indonesië, voor een deel bestaande uit ex-KNIL-militairen. De regering wist zich nu gesteund door de vakbeweging, die als doelstelling nummer één de volledige werkgelegenheid voerde, nog boven hogere lonen.

De eerste industrialisatienota bevat dus een aantal heel concrete specifiek op de Nederlandse situatie gerichte doelstellingen. Dat leidende politieke kringen reeds in 1949 geen bijzonder belang meer aan Indonesië hechtten, ontlenen de schrijvers hoofdzakelijk aan deze nota, die de gevolgen van het loslaten van een speciale band met Indonesië voor de Nederlandse economie buiten beschouwing zou laten. Op slechts twee plaatsen krijgt deze cruciale stelling ondersteuning in het bronnenmateriaal, in beide gevallen zijn het geen schriftelijke bronnen: op p. 101, voetnoot 42 (bron: mondeling gesprek met J.R.M. den Brink in oktober '81) en op p. 109, voetnoot 5 (bron: ongedateerde mededeling van D.U. Stikker, toenmalig minister van BZ).

2. De invloed van de tweede wereldoorlog blijft een witte vlek. Wat bleef na twaalf jaar Hitler-regime en vijf jaar wereldoorlog over van de vooroorlogse kontinentale beheersconceptie? En bovendien, na vijf jaar veelal ingrijpende oorlogs- en bezettingsmaatregelen, van de vooroorlogse conceptie van de vrijhandelaren? Kunnen, met andere woorden, vooroorlogse tegenstellingen overgeplant worden op het tijdperk na '45, waarin bijvoorbeeld de sociaal-democratie (PvdA en NVV) met aanvankelijk vergaande orderingsideeën een belangrijke positie verworven heeft?

3. *De opbouw van het boek.* Op p. 23 stellen de schrijvers dat "ideeën zich niet ontwikkelen los van hun materiële basis: de economische en politieke structuren. De strijd om een bepaalde beheersconceptie dominant te maken gaat altijd gepaard met herstructurering van het staatsapparaat". Dát herstructurering plaats vindt, wordt voldoende duidelijk in de hoofdstukken over de ministeries. Deze zijn een aaneenschakeling van conflicten tussen ministeries (OG en BZ) en tussen afdelingen en commissies in ministeries (de afdeling en de direktie Indische Zaken op EZ). Maar dat deze conflicten als inzet de Atlantische beheersconceptie hebben, komt slechts terloops en in ieder geval niet uitgewerkt ter sprake. Zo stellen de schrijvers op p. 106 het 'Atlantisch denkende' BZ tegenover typisch 'Nederlands denkende' instanties zonder daar verder veel woorden aan te besteden. Op p. 123: "Het standpunt van BZ (...) verraaft een praktische, liberale denkwijze, die zeer wel te rijmen valt met de Atlantische conceptie". Ook hier krijgt het begrip 'Atlantische conceptie' niet een verdere invulling. In de laatste twee hoofdstukken van het boek komt het wel weer systematisch aan de orde. Voor twee prominente dragers van de Atlantische conceptie, H.M. Hirschfeld en J.R.M. van den Brink, wordt hier een belangrijke plaats ingeruimd. Opvallend is dat in beide slothoofdstukken een koppeling met de drie hoofdstukken over de ontwikkelingen op de ministeries nagenoeg ontbreekt. Dit brengt mij tot de konklusie dat *Het Nederlands belang* eigenlijk uit twee op zichzelf staande delen bestaat. De hoofdstukken over ondernemen in Indonesië voor en na de oorlog en de drie hoofdstukken over de ministeries vormen het eerste deel. De inleiding, de introductie van de Atlantische beheersconceptie en het hoofdstuk over het netwerk en de slotsom het tweede.

4. *De partijpolitiek.* Dat de Nederlandse regering in de jaren vijftig zolang vasthield aan het behoud van Nieuw-Guinea, krijgt in het boek geen bevredigende verklaring. Onduidelijk blijft hoe het mogelijk was dat 'Atlantici', bijvoorbeeld op BZ, koste wat het kost aan Nieuw-Guinea vasthielden. Speelde Luns, de latere Atlantikus 'pur sang', en in de jaren vijftig toch zeker ook Atlantikus, op BZ en in het kabinet een solorol, of werd hij gedekt door de hoofdstroom in de KVP (in de persoon van C.P.M. Romme, de fractievoorzitter in de Tweede Kamer)?

Hoe zat het met de krachtsverhoudingen binnen de kabinetten-Drees? Waarom konden zelfs PvdA-kringen (Drees, Samkalden) begrip voor Luns' Nieuw-Guinea-standpunt opbrengen (p. 133)? Ook omdat de periode-Luns en de kwestie rond Nieuw-Guinea in de laatste twee hoofdstukken niet systematisch aan de orde komen, blijft de lezer hier met vele onbeantwoorde vragen achter.

Eén daarvan had mijns inziens beslist niet zonder antwoord mogen blijven. Deze vraag luidt: waarom het realisme dat ten tijde van de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië (omstreeks 1949) in politieke kringen zo overheersend was, in de loop van de jaren vijftig plaats moest maken voor rankune en ressentimenten ten opzichte van Indonesië. En wel in zo'n vergaande mate dat de Nederlandse belangen in Indonesië alsnog groot gevaar liepen en tenslotte verloren gingen?

Tot slot

Het nieuwe element in de naoorlogse geschiedenis, de hegemonie van de Verenigde Staten in de westerse wereld kan niet buiten beschouwing blijven bij een rekonstruktie van de Nederlandse verhoudingen op politiek, economisch en cultureel terrein in die periode. Wat dat betreft begint *Het Nederlands belang* veelbelovend. In het eerste hoofdstuk wordt de Atlantische beheerskonceptie geïntroduceerd, een theoretische benadering van die nieuw ontstane situatie. Deze theoretische pretentie maken de schrijvers in de rest van het boek echter niet waar. De tweede konklusie die ik wil trekken is dat de bewijsvoering voor de stelling dat het Nederlands belang bij Indonesië door enkele prominenten al snel afgeschreven, zwak genoemd kan worden. Dit neemt niet weg dat *Het Nederlands belang bij Indië* een lezenswaardig en leesbaar boek is en een interessante bijdrage aan de geschiedschrijving van Nederland na 1945.